

**Behavioural and Societal
Sciences**

Wassenaarseweg 56
2333 AL Leiden
Postbus 2215
2301 CE Leiden

www.tno.nl

T +31 88 866 90 00
F +31 88 866 06 10

TNO-rapport**TNO/CH 2014 R10359****De implementatie van Dappere Dino's:
Groepsprogramma voor kinderen van 6 - 8
jaar van gescheiden ouders
Verslag van een ZonMw Verspreidings- en
Implementatie Impuls (VIMP)**

Datum	3 Maart 2014
Auteur(s)	Dr. M. (Mariska) Klein Velderman Drs. A.P.G. (Anne) Cloostermans Dr. F.D. (Fieke) Pannebakker
Exemplaarnummer	TNO/CH 2014 R10235
Aantal pagina's	30 (incl. bijlagen)
Aantal bijlagen	1
Met medewerking van	Dr. M.A.H. (Margot) Fleuren Prof. Dr. S.A. (Menno) Reijneveld Geïnterviewde stakeholders
Projectnummer	051.02356/01.01

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande toestemming van TNO.

Indien dit rapport in opdracht werd uitgebracht, wordt voor de rechten en verplichtingen van opdrachtgever en opdrachtnemer verwezen naar de Algemene Voorwaarden voor opdrachten aan TNO, dan wel de betreffende terzake tussen de partijen gesloten overeenkomst.

Het ter inzage geven van het TNO-rapport aan direct belanghebbenden is toegestaan.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
2	Opleiding nieuwe Dappere Dino's-Trainers	5
2.1	Belangrijke ervaringen	5
2.2	Lessons learned	6
3	Interviews met stakeholders	7
3.1	Ouders van deelnemende kinderen	7
3.2	Gemeenten	9
3.3	Zorgverzekeraar	12
3.4	Scholen	13
3.5	Uitvoerende trainers	15
4	Dappere Dino's-groepen	17
4.1	Ervaringen van trainers	18
4.2	Ervaringen van ouders	19
5	Informatiemateriaal en website	21
6	Flankerende activiteiten	22
6.1	Trainers van het eerste uur	22
6.2	Opleiding nieuwe Dappere Dino's-Trainers in regio Dordrecht	22
6.3	Opleiding nieuwe stijl	22
6.4	Vragenlijstonderzoek en Haagse pilotstudie	23
6.5	Stoere Schildpadden voor 4-6 jarigen	23
6.6	Aanbodanalyse	24
6.7	Adolescenten	25
6.8	Registratie Dappere Dino's en Stoere Schildpadden	25
6.9	Verspreiding resultaten	25
7	Tot slot	28
8	Literatuur	29
	Bijlage(n)	
	A Blauwdruk	

1 Inleiding

Naar schatting 70.000 thuiswonende kinderen per jaar zijn betrokken bij de (echt)scheiding van hun ouders (Spruijt, 2007). Een derde van alle kinderen die te maken krijgen met echtscheiding is tussen de 5 en 9 jaar (CBS, 2011). Kinderen kunnen vele negatieve consequenties ervaren door de scheiding van hun ouders. Zij willen niet dat hun ouders scheiden, ze hebben er geen controle over en vaak komt een scheiding voor kinderen onverwachts (Herbert, 2002; Hodges, 1991; La Greca, 1991). Specifiek voor de leeftijdsgroep van 6-8 jaar geldt dat vaak sprake is van schuldgevoelens en zelfverwijt. Uit een meta-analyse van Amato en Keith (1991) bleek dat in zijn algemeenheid kinderen van gescheiden ouders gemiddeld minder goed presteren op school, meer gedragsproblemen hebben, minder hoog scoren op psychologisch en emotioneel welbevinden, minder zelfvertrouwen hebben en dat zij meer problemen hebben met sociale relaties dan kinderen die opgroeien in intacte gezinnen.

Het bestaande aanbod voor kinderen van gescheiden ouders richtte zich eerder voornamelijk op oudere kinderen en/of betrof slechts lokale initiatieven. In gesprekken met beroepskrachten in de praktijk blijkt er veel behoefte te zijn aan evidence-based aanbod voor ondersteuning voor kinderen op de onderbouw van de basisschool die te maken hebben met scheiding. Het gaat immers ook om een groot aantal kinderen (meer dan 50% van de kinderen met gescheiden ouders is 9 jaar of jonger, en 20% is jonger dan 5 jaar).

In de periode 2009-2011 is er daarom vanuit TNO gewerkt aan de vertaling en ontwikkeling van een Nederlandse versie van het Children of Divorce Intervention Program (CODIP) voor kinderen van 6-8 jaar die te maken hebben met (echt)scheiding. Dit heeft geresulteerd in de Nederlandse preventieve groepsinterventie Dappere Dino's. Een beschrijving van de interventie is opgenomen in de Databank Effectieve Interventies als theoretisch goed onderbouwd.

Om de implementatie van Dappere Dino's te bespoedigen is het van belang om in eerste instantie ten aanzien van zowel gemeenten als mogelijke toekomstige trainers actie te ondernemen. Door in deze VIMP te focussen op (1) het opleiden van nieuwe Dappere Dino's-trainers en (2) het uitvoeren van Dappere Dino's-groepen in nieuwe regio's, werd het mogelijk een hele reeks aan zaken rondom implementatie helder in kaart te brengen. De bevindingen zijn gebundeld in een blauwdruk (zie Bijlage).

Doel van deze door ZonMw gefinancierde Verspreidings- en Implementatie Impuls (VIMP) was:

- a) nieuwe partijen te interesseren om met de interventie Dappere Dino's verder te gaan, en
- b) inzicht te verkrijgen in randvoorwaarden voor verdere verspreiding en implementatie van de interventie.

Zodoende was het de bedoeling een impuls te geven aan en een blauwdruk te ontwikkelen voor de verdere verspreiding en implementatie van Dappere Dino's in

Nederland. De volgende ambities met betrekking tot verdere implementatie van de Dappere Dino's stonden centraal:

Eind 2013,

- Zijn er 10 coaches van de Stichting Jonge Helden (voor meer informatie, zie Hoofdstuk 2) door PI Research opgeleid tot Dappere Dino's-trainer;
- Hebben er interviews of focusgroepgesprekken plaatsgevonden met ouders van deelnemende kinderen, gemeenten, een zorgverzekeraar, scholen (of bv. CJG's) waar de groepen werden uitgevoerd, en uitvoerende trainers in de nieuwe regio's;
- Is er ervaring opgedaan met de implementatie van Dappere Dino's in nieuwe regio's in Nederland;
- Zijn er door de nieuw opgeleide trainers (van Stichting Jonge Helden) 2 Dappere Dino's-groepen uitgevoerd in betreffende nieuwe regio's;
- Is er voldoende informatiemateriaal, aangepast aan de nieuwe informatie van de stakeholders voor verdere implementatie;
- Is er een up-to-date website beschikbaar waar alle stakeholders belangrijke informatie kunnen vinden;
- Zijn er 10 nieuwe partijen geïnteresseerd om verder te werken met Dappere Dino's.

In de volgende hoofdstukken wordt verslag gedaan van de bevindingen in deze VIMP. In elk hoofdstuk worden, naast de methode, ook de belangrijkste bevindingen en de lessons learned weergegeven.

2 Opleiding nieuwe Dappere Dino's-Trainers

De ambitie was om binnen deze VIMP 10 coaches van de Stichting Jonge Helden door PI Research te laten opleiden tot Dappere Dino's-trainer. Stichting Jonge Helden was voor TNO een nieuwe partner. Stichting Jonge Helden heeft 22 coaches in het land die ervaring hebben op scholen met het ondersteunen van kinderen van gescheiden ouders in de leeftijd van 8 jaar en ouder. Op de scholen waar zij werken, werd gevraagd naar aanbod voor jongere kinderen. Zij hadden interesse in mogelijk gebruik van Dappere Dino's in aanvulling op het eigen aanbod.

Er zijn uiteindelijk zeven Jonge Helden-coaches gestart met de opleiding. Daarnaast bleek het mogelijk iemand van Stichting Jeugdformaat Schoolmaatschappelijk Werk eveneens te laten aansluiten bij de opleiding. Tot slot namen twee TNO onderzoekers deel.

De opleiding bestond uit een initiële opleiding van twee dagen (februari en maart 2013), een aantal weken later een terugkomochtend (april 2013) en een laatste dagdeel om eerste ervaringen uit te wisselen met het daadwerkelijk leiden van Dappere Dino's-groepen (2e kwartaal 2014).

2.1 Belangrijke ervaringen

- De Stichting Jonge Helden vond zeven gemotiveerde coaches die a) enthousiast waren om deel te nemen aan de opleiding, b) beschikbaar waren op opleidingsdagen én c) de tijdsinvestering behorende bij het VIMP onderzoek konden doen.
- Stichting Jeugdformaat had al ervaring met het verzorgen van Dappere Dino's-groepen en had behoefte aan nog een extra gecertificeerde trainer. Dit paste goed bij deze opleiding in het kader van de VIMP. Ook vanuit deze stichting nam dus iemand deel aan de opleiding.
- De voorkennis was hoog: 6 deelnemers hadden al ervaring met het verzorgen van groepen rond het thema scheiding/verlies. Daarnaast was bij op één na alle deelnemers ruimschoots ervaring in groepsgericht werken. Deze ervaring betrof wel voornamelijk het werken met oudere kinderen.
- Gegeven de voorkennis was het belangrijk voldoende aandacht te besteden aan de specifieke leeftijdsgroep van Dappere Dino's (6-8 jaar), poppenspel (gebruik van de handpoppen), en de specifieke opbouw en inhoud van het programma. Algemene gespreksvaardigheden waren bijvoorbeeld goed bekend.
- De enige persoon die niet de mate van voorkennis en –ervaring had, bleek duidelijk andere behoeftes te hebben in de opleiding. Uiteindelijk heeft zij de opleiding overigens niet volledig afgerond.
- Affiniteit met het gebruik van poppenspel is voor Dappere Dino-trainers een belangrijke eigenschap gezien de centrale positie die de handpoppen bij dit programma innemen.

2.2 Lessons learned

- Het is belangrijk inzicht te hebben in specifieke voorkennis van deelnemers aan de trainingen zodat er sprake kan zijn van **'op maat'-opleidingen**, zowel met betrekking tot de inhoud als duur van de opleiding. Een verkort opleidingsprogramma voor ervaren trainers is een serieuze optie.
- Het is de vraag hoe **heterogeen** opleidingsgroepen kunnen zijn, wil het voor iedereen succesvol zijn.
- Bij werving van deelnemers is het belangrijk het werken met **poppenspel** te benoemen.

3 Interviews met stakeholders

De ambitie was om binnen deze VIMP verschillende belangrijke stakeholders rondom de implementatie van Dappere Dino's te interviewen. Het betrof enthousiasmerende gesprekken waarin betreffende partijen werden gemotiveerd om met het programma verder te gaan. Daarbij werd aandacht besteed aan de voorwaarden en belangen rondom implementatie van Dappere Dino's.

De gesprekken hebben plaatsgevonden in de periode mei tot en met december 2013. Ter voorbereiding op de gesprekken werd informatie opgestuurd over het programma en het doel van dit onderzoek. De topiclijst voor de interviews is mede opgesteld aan de hand van de 'MIDI' (Meetinstrument voor Determinanten van Innovaties; Fleuren e.a., 2012). De MIDI omvat determinanten voor succesvolle implementatie van innovaties, gebaseerd op wetenschappelijk literatuur rondom implementatieonderzoek. Margot Fleuren, implementatiespecialiste bij TNO en ontwikkelaar van de MIDI, heeft bovendien geadviseerd rondom de topiclijsten voor de focusgroepen.

3.1 Ouders van deelnemende kinderen

Bij de opzet van deze activiteit is er sterk mee rekening gehouden dat het soms lastig kan zijn om ouders bij elkaar te krijgen in een focusgroep; zeker als het onderwerp persoonlijk is, zoals bij scheiding het geval is. Daarom is er, naar aanleiding van positieve eerdere resultaten, gekozen voor een online focusgroep. Ouders van kinderen ($n = 19$) die deelnamen aan twee verschillende Dappere Dino-groepen zijn hiervoor uitgenodigd. Een week lang werd een forum opengesteld. Dit was anoniem en ouders konden dagelijks op nieuwe topics rondom de implementatie van Dappere Dino's reageren. Denk daarbij aan de algemene indruk, ervaringen rondom de ouderavond of het 'Ik-kan-een-heleboel-boekje' (thuiswerkboekje voor kinderen). Bij deelname ontvingen de ouders een Bol.com-bon van 25 euro.

Op het forum hebben in totaal twee ouders gereageerd. Wegens dit tegenvallende resultaat zijn alle niet-deelnemende ouders nogmaals benaderd met de vraag of zij deel wilden nemen aan een kort telefonisch interview (met dezelfde onderwerpen als op het forum). Hierop hebben vijf ouders alsnog positief gereageerd. In totaal is er dus met zeven ouders contact geweest over verschillende onderwerpen rondom de implementatie van Dappere Dino's.

3.1.1 *Belangrijke ervaringen*

- Motivatie deelname en verwachtingen

Een veel gehoorde uitspraak in de interviews was: 'Baat het niet dan schaadt het niet'. Een aantal kinderen was erg bezig met de scheiding en stelde hier veel vragen over. Anderen vertoonden emotioneel gedrag dat niet overeenkwam met hun gangbare gedrag. Motivatie van ouders voor deelname was daarom dat kinderen in het programma hun verhaal en vragen kwijt zouden kunnen samen met kinderen in een soortgelijke situatie.

Ouders maakten zelf de beslissing (samen met hun ex) om hun kind deel te laten nemen aan het programma, en twijfelden daar geen van allen over.

Ouders verwachtten voor aanvang van het Dappere Dino's programma dat het

voor hun kind makkelijker zou worden om de scheiding bespreekbaar te maken en dat hun kind zou inzien dat hij/zij geen schuld heeft aan de scheiding. Bovendien zou de samenkomst met andere kinderen er ook voor kunnen zorgen dat ze in zouden zien dat andere kinderen in eenzelfde situatie zitten. Daarnaast werd er verwacht dat de kinderen meer zelfvertrouwen zouden krijgen. Een deel van ouders gaf aan van te voren niet veel verwachtingen te hebben.

Voor de meeste ouders zijn hun verwachtingen (grotendeels) uitgekomen. De kinderen zijn volgens de ouders met name meer en makkelijker gaan praten over de scheiding.

- Intakegesprek

Sommige ouders hebben de intake niet bijgewoond. Een ouder dacht überhaupt geen intakegesprek te hebben gehad. De ouders rapporteerden over de intake dat de uitleg uitgebreid en duidelijk was.

- Algemene indruk

Ouders waren enthousiast over het programma. Ook de kinderen reageerden volgens de ouders doorgaans positief op deelname aan het programma. Bij sommige kinderen maakte het programma veel los en zij spraken gaandeweg meer met hun ouders over de scheiding en inhoud van de sessies van Dappere Dino's. Andere kinderen werden in de loop van de tijd juist wat meer gesloten over hun belevenissen in de sessies.

Wat er fijn werd gevonden aan het programma was het begrip en de steun die kinderen hier kregen voor hun situatie en het knusse karakter van de groep. Ouders waren blij met de tips die zijzelf aangereikt kregen hoe zij hun kind zelf konden begeleiden gedurende het programma. De duur van het programma gaf de kinderen voldoende ruimte om hun emoties te tonen en gevoelens een plek te geven.

Over het algemeen vonden de ouders de opzet van het programma goed doordacht en vonden ze de wijze waarop er met hun kind werd omgegaan prettig.

- Facultatieve ouderavond

Niet alle ouders waren bij de ouderavond aanwezig geweest omdat zij verhinderd waren (door hun werk). De ouders die wel aanwezig waren vonden het belangrijk om op de hoogte te blijven van de invulling van de sessies en andere ouders te ontmoeten. De ouders waren enthousiast over de ouderbijeenkomst. Gewaardeerd werden het contact met andere ouders; nadere kennismaking met de opzet van het programma (gebruik handpoppen); en de handjes-oefening waarmee ze konden aangeven wat de positieve kenmerken van hun kind waren. De ouders hebben in de ouderbijeenkomst geen informatie gemist. Een ouder die niet bij de bijeenkomst aanwezig was, gaf wel aan meer te willen weten over de didactische opzet van het programma en hoe je daarop als ouder zelf kan inspelen. Ouders gaven aan enthousiast te zijn over de directe terugkoppeling na elke sessie (e-mails van de trainer), zodat ze deze informatie ook konden gebruiken om hun kind te vragen naar het verloop van de sessie.

- Ik kan een heleboel-boekje

Sommige ouders werkten samen met hun kind met het 'Ik kan een heleboel-

boekje', andere kinderen werkten hier zelfstandig aan. Het ene kind had volgens de ouders dan ook meer aansporing nodig dan het andere. Het boekje zou voor sommige kinderen wat uitdagender kunnen of wellicht minder tekenopdrachtjes kunnen bevatten.

- Nieuwsbrieven
De ouders hebben de nieuwsbrieven als informatief ervaren en vonden het prettig deze online te ontvangen, met de wekelijkse update.
- Eindgesprek
Bij een aantal ouders moest de eindevaluatie nog plaatsvinden. Gemiddeld gaven ouders een positieve reactie over de eindevaluatie. Wel gaven ouders aan een klein rapportje, tips of iets op schrift te willen naar aanleiding van de eindevaluatie.
- Setting
Ouders vonden het prettig dat het programma onder schooltijd op school plaatsvond. Mocht er een probleem ontstaan met het missen van een les werd hier altijd wel een mouw aan gepast. De school is volgens de ouders een veilige omgeving voor de kinderen.
- Eigen bijdrage
Ouders gaven aan bereid te zijn geweest om een bijdrage te leveren voor deelname aan het programma, afhankelijk van de hoogte van de bijdrage. (Dit was nu niet aan de orde.)

3.1.2 *Lessons Learned*

- Ouderbetrokkenheid bij het programma is belangrijk. Het aanreiken van **informatie en tips** aan ouders kan verder uitgebreid worden. Bijvoorbeeld door de **wekelijkse e-mails**, die de trainer nu op eigen initiatief stuurde, te standaardiseren.
- Het maken van een **standaard eindrapportage** voor ouders kan mogelijk in een behoefte voorzien.
- Het '**Ik kan een heleboel-boekje**' kan mogelijk **verbreed** worden om zodoende beter aan te sluiten bij verschillende karakters en niveaus van deelnemende kinderen.
- De **facultatieve ouderavond** is een **waardevol** onderdeel van Dappere Dino's. Deze verdient daarmee ook standaard aandacht in de Dappere Dino's-Opleiding (train-de-trainer).
- Ouders zijn mogelijk bereid te **betalen voor** hun kinds **deelname** aan Dappere Dino's.

3.2 Gemeenten

Er zijn twee stakeholders van gemeenten geïnterviewd. De gemeente Almere, waar een nieuwe groep plaatsvond in het kader van deze VIMP, wilde uiteindelijk niet meewerken aan een interview. Overwegingen hingen samen met hun transitie Jeugd en de nieuwe inrichting van het sociaal domein (persoonlijke communicatie, 2013). De gemeente Zoeterwoude (nog geen Dappere Dino's-groepen) en de gemeente Gorinchem (zeer recent Dappere Dino's-groepen) waren wel bereid om

mee te werken aan een interview. Bij beide gemeenten spraken we met een beleidsambtenaar, in de gemeente Gorinchem was ook inhoudelijk verantwoordelijke wethouder (o.a. Jeugd, Zorg en Welzijn) bij het gesprek aanwezig.

3.2.1 *Belangrijke ervaringen*

- Een goed aanbod voor kinderen die te maken krijgen met de scheiding van hun ouders wordt door de gemeenten belangrijk gevonden.
- Gemeenten geven aan samen met de GGD in het algemeen graag het beste, evidence-based, en anders practice-based aanbod te willen aanbieden.
- Het aanbod wordt regionaal vorm gegeven. Beide gemeenten trekken op in regionaal verband. Voor beide geïnterviewden geldt dat als zij specifiek iets willen voor hun gemeenten, dit mogelijk is. Zelfs als er in eerste instantie geen budget is, maar de zaak wel een prioriteit krijgt kan er via de raad naar budget worden gezocht. Optrekken in regionaal verband, ook op het gebied van opleidingen heeft echter de voorkeur, ook omdat dit vaak op lange termijn goedkoper is.

“Met betrekking tot de regionale samenwerking en de dienst kan het volgende worden opgemerkt: de dienst is uitvoeringspartner (opdrachtnemer) voor de regio. Daarbij is er ruimte voor de couleur locale van een gemeente of gebied. Er zijn natuurlijke verschillen in (groot) verstedelijkt gebied en het landelijk (religieuze) gebied.”

- Met de grote zorg-/hulpaanbieders maken gemeenten afspraken over het af te nemen aanbod. Het kan zijn dat kleine aanbieders hier moeilijk tussen komen. Het regionaal oppakken en vormgeven van aanbod duurt vaak langer, de afspraken staan dan wel voor langere periode. Hierna is het moeilijk om er nog tussen te komen met ander aanbod.
- In principe moet er veelal voor 1 mei (soms 1 april) door een zorgaanbieder een subsidieaanvraag ingediend zijn voor vergoeding van aanbod in het kalenderjaar erna.
- Er zijn twee richtingen mogelijk bij het vormgeven van een subsidieaanvraag bij een gemeente: a) er kan vanuit een instelling aan een gemeente een voorstel voor aanbod gedaan worden, of b) vanuit de gemeente een vraag naar de instelling ontstaan om voor een bepaalde vraag een aanbod te ontwikkelen of aan te gaan bieden.
- Binnen regio's kan discussie ontstaan over het aanbod of over een manier van werken waardoor bepaalde gemeenten bijvoorbeeld niet meedoen in de regionale aanpak. Dit kan moeilijkheden met zich meebrengen voor zowel de gemeente die niet meedoet in de aanpak, als voor de gemeenten die daar

(nog) wel in meedoen. Bijvoorbeeld omdat zij dan meer moeten gaan betalen om hetzelfde aanbod te kunnen blijven aanbieden.

- Als er sprake is van veel behoefte aan een bepaald aanbod zijn gemeenten eerder bereid hier gehoor aan te geven (vraaggericht werken).
- De GGD is vaak spin in het web rondom het vormgeven van het aanbod in de regio. Zij stellen vaak hulp-/zorgprogramma's op, bijvoorbeeld in samenwerking met de grote maatschappelijk werk-instellingen. Gemeenten bouwen ook op de GGD voor goed advies rondom deze vraagstukken. De GGD zorgt daarnaast voor een basisaanbod en in overleg met de regio worden er extra programma's, zoals rond mentale weerbaarheid, vormgegeven.
- CJG-websites worden per gemeente aangepast, en niet alles mag bij de CJG's (gedrukt materiaal) of op de website geplaatst worden:

“Als het regionaal is dan gaat de redactiecommissie erover. Maar als het voor de lokale pagina is dan sta je daar een soort ‘garant’ voor. Jij levert die informatie aan, dan ga je ervan uit dat het goed is. Dat weerhoudt veel gemeentes er ook van om zomaar alles op die pagina te zetten. Er zijn heel veel aanbieders die erop willen. Alleen al het neerleggen van een foldertje op de CJG balie, daar is al discussie over.”

- Het bedrag dat beschikbaar is voor het uitvoeren van preventief beleid, is meestal beperkt. Hierdoor moeten er vaak prioriteiten worden gesteld in wat op dat moment het belangrijkste is om aan te bieden.
- Er werd aangegeven dat inzicht in de kosten en vooral ook de baten van preventieve programma's voor gemeenten belangrijk kan zijn in het borgen van budget voor dergelijke programma's in de toekomst:

“Ik heb nu de programma's kunnen redden in de begroting tot en met 2015, maar daarna staan ze er niet meer in.... Je hebt meer nodig dan de wil van een wethouder.... Je hebt cijfers en feiten nodig, hoe kan ik laten zien wat het belang van deze programma's is?”

- Vaak stemmen gemeenten zelf ook af met de scholen of de CJG's om inzicht te krijgen in de zorgvragen in hun gemeente.
- Sluitend aanbod is belangrijk voor gemeenten. Te veel versnippering wordt over het algemeen niet wenselijk geacht.
- Beleidsambtenaren en wethouders zijn zich terdege bewust van het belang

“Gemeenten hebben (politiek en ambtelijk) veel baat bij de maatschappelijke beleid outcomes van de programma's, zodat er een direct relatie is tussen interventie, financiering en het uiteindelijke effect. Het zijn vaak programma's van de langere adem die op de langere termijn na 4 of 5 jaar pas hun effectiviteit bewijzen.”

van preventieve programma's en zijn zeer betrokken om het aanbod in hun gemeenten goed af te stemmen op de vragen vanuit de gemeenschap. Financiering is vaak een puzzel.

3.2.2 Lessons Learned

- Bij het promoten van het aanbod is het belangrijk om te richten op **GGD'en en grote instellingen** voor bijvoorbeeld maatschappelijk werk. Zij kunnen nieuw aanbod meenemen in de hulp-/zorgprogramma's en daar budget voor krijgen.
- Het is belangrijk om rekening te houden met het **regionale karakter** van het vorm te geven aanbod. Het gaat daarbij om clusters van gemeenten, of kerngemeenten als gesprekspartners.
- Maak als interventie-eigenaar helder wat een interventie of een pakket aan interventies kan opleveren en wat de **maatschappelijke impact** is. Communiceer hierover met GGD, instellingen en gemeenten.
- Het is belangrijk dat gemeenten **onderbouwde informatie** hebben over interventies die ze met vertrouwen verder kunnen verspreiden.
- Het is van groot belang om rekening te houden met de **planningen** die verschillende gemeenten aanhouden **voor het aanvragen van subsidies**. Het kan nodig zijn ruim van tevoren aan te sluiten bij agendasetting met betrekking tot aanbod in een bepaalde regio.

3.3 Zorgverzekeraar

Met betrekking tot deze VIMP is er geprobeerd een interview te krijgen met een zorgverzekeraar over het opnemen van dit preventieve aanbod in het pakket, ofwel de rol die een zorgverzekeraar hierin ziet voor zichzelf. Uiteindelijk heeft er geen interview plaatsgevonden. Er is contact gelegd via bestaande contacten die TNO heeft bij verzekeraars, alswel geprobeerd nieuwe contacten te leggen met o.a. vertegenwoordigers van Achmea, Zorg en Zekerheid, FBTO, Agis, Anderzorg, Menzis en CZ. Van verschillende zorgverzekeraars kregen we geen reactie. FBTO heeft aangegeven dat dergelijke zaken worden geregeld via Achmea en dat zij zelf geen expertise hebben op dat gebied. Achmea is via verschillende wegen gecontacteerd. Dit heeft niet geleid tot een interview. Anderzorg heeft aangegeven

dat dergelijke zaken geregeld worden via Menzis. Bij Menzis kregen we geen contact. Zorg en Zekerheid heeft laten weten geen ervaring te hebben met het vergoeden van dergelijke preventieve programma's en wilde op basis daarvan niet deelnemen aan een interview. Via de gemeente Gorinchem is geprobeerd contact te leggen met VGZ via een projectleider van een gezamenlijk project rondom nieuwe financieringsvormen. Ook is er direct gebeld met VGZ; ook hieruit is geen succesvol contact voortgekomen.

3.3.1 *Belangrijke ervaringen*

Het is uiteindelijk niet gelukt om een interview te houden met een zorgverzekeraar. Naar aanleiding van bovenstaande pogingen is er bij verschillende zorgverzekeraars bekeken in hoeverre zij preventief aanbod vergoeden voor psychosociale hulpverlening voor jeugd. Hieruit bleek dat de meeste zorgverzekeraars hier geen aanbod in vergoeden, hoogstens via een aanvullende verzekering. Mogelijk verklaart dit direct ook waarom het zo moeilijk was om contact te krijgen met iemand bij de verschillende zorgverzekeraars: preventieve interventieprogramma's zoals Dappere Dino's stonden duidelijk niet bovenaan de prioriteitenlijst (vgl. toelichting Zorg en Zekerheid).

3.3.2 *Lessons learned*

- Voor wat betreft **vergoeding** van Dappere Dino's en aanverwante preventieve interventies **door zorgverzekeraars**, is het **nog niet haalbaar gebleken** inzicht te krijgen in de rol die zorgverzekeraars hierin zien voor zichzelf.
- Het is daarom op dit moment (nog) zinvol om **financiering anders te organiseren dan via zorgverzekeraars**.

3.4 **Scholen**

Er zijn twee schooldirecteuren geïnterviewd (Den Haag en Leiderdorp). Op één van de scholen is een Dappere Dino's-groep uitgevoerd. Op de tweede school was dit niet het geval.

3.4.1 *Belangrijke ervaringen*

- Beide schooldirecteuren zien het belang van preventief aanbod voor kinderen van gescheiden ouders. Ze zien dat kinderen last kunnen hebben van de scheiding en dat dit vaak ook de schoolse ontwikkeling van het kind beïnvloedt.
- Beide schooldirecteuren geven aan dat zij preventief aanbod wellicht met meerdere scholen uit de buurt samen zouden kunnen organiseren. Dit om te voorkomen dat groepjes wellicht niet vol raken. Ook geven beide directeuren aan dat samenwerkingsverbanden tussen scholen van groot belang zijn voor het aanboren van expertise en het organiseren van budgetten.
- De schooldirecteur van de school waar nog geen groepen hebben plaatsgevonden geeft aan ook aanbod te missen voor de omgang met vechtscheidingen.
- Beide scholen kennen een 'zorgstructuur' zoals een ZAT-team of een ander soort begeleidingsteam. Beide schooldirecteuren geven aan dat de intern

begeleider vaak het beste op de hoogte is van problemen die bij kinderen spelen.

- Beide schooldirecteuren geven aan dat zij grotendeels zelf bepalen wat er aan aanbod op hun school wordt uitgevoerd binnen de bestaande budgetten.
- In overleg met samenwerkingsverbanden, het eigen team (leerkracht, intern begeleider etc.) worden beslissingen over het inzetten van budgetten genomen door de schooldirecteur.
- Er wordt aangegeven dat scholen een goede locatie zijn voor het uitvoeren van de Dappere Dino's-groepen en dat de groepen onder schooltijd gegeven kunnen worden. Ze zijn beiden van mening dat dit de groepen laagdrempeliger maakt ten behoeve van toestemming van ouders voor deelname van de kinderen.
- De schooldirecteuren stellen beiden dat als zij zich hard maken voor aanbod op hun school samen met hun team dat ze het wel weten te regelen, zo nodig via verschillende wegen, en financieringsvormen:

“Ik ben altijd van, als je een goed idee hebt, dan vinden we wel een weg. (...) als jij echt iets wil, zoek dan een oplossing.”

- De school waar nog geen groep heeft plaatsgevonden is geïnteresseerd in Dappere Dino's. De schooldirecteur van de school waar wel een groep heeft plaatsgevonden geeft aan de intentie te hebben de Dappere Dino's om het jaar aan te bieden, omdat er anders mogelijk niet voldoende kinderen zijn voor een groep.

3.4.2 *Lessons Learned*

- Scholen hebben beperkte budgetten, maar als zij zelf achter het uitvoeren van bepaald aanbod staan, en zich daar hard voor maken vinden zij een weg om dit toch uit te voeren. Het is daarom van belang om **op schoolniveau te informeren** over dit aanbod.
- Het informeren van scholen kan via schooldirecteuren, maar ook vooral via intern begeleiders en schoolmaatschappelijk werk organisaties die vaak deel zijn van de ondersteuningsstructuur op school.
- Dappere Dino groepen **uitvoeren op scholen** lijkt een goede weg, het al dan niet uitvoeren van de groepen onder schooltijd kan in overleg met de leerkrachten en de ouders.
- Het is belangrijk om te zorgen dat het preventief aanbod **bekend is bij de samenwerkingsverbanden** zoals WSNS (Weer Samen Naar School). Zodoende kunnen scholen ook in gezamenlijk verband bijvoorbeeld opleiding of uitvoering oppakken.

3.5 Uitvoerende trainers

Er zijn twee nieuw opgeleide trainers geïnterviewd na het uitvoeren van hun eerste Dappere Dino's-groep (juni 2013).

3.5.1 Belangrijke ervaringen

- Twaalf sessies vonden de trainers erg lang in verhouding tot de duur en het verloop van een schooljaar. Door vakanties wordt de looptijd van een groep dan erg lang. De trainers hebben daarom de eerste twee sessies gecombineerd (achter elkaar in één langere sessie, in plaats van twee kortere). Ze waren hierover enthousiast, getuige ook de rapportage in een logboekje:

“Het clusteren is ons eigenlijk ook heel goed bevallen omdat er ook al echt ‘aan het werk’ gegaan kon worden en de kinderen heel graag kennis wilden maken met Rex en ze nu niet zo lang hoefden te wachten. Ze komen met verhalen etc.”

- De trainers vonden de materialen en de beschrijving van het programma helder en gestructureerd.
- Volgens de trainers vonden de kinderen het boter-kaas-en-eieren-spel dat onderdeel is van de interventie ‘geweldig’.
- Het maken van de gezinsopstellingen was ook leuk, maar de bij de interventie geleverde materialen (één set gezinsfiguurtjes) moesten worden aangevuld met eigen poppetjes en huisdieren (Playmobil) om ervoor te zorgen dat kinderen er goed mee uit de voeten konden. Verder was het voor kinderen lastig om het geduld te bewaren tijdens deze oefening (als een ander kind de beurt had) omdat het maken van een opstelling wel lang duurt.
- De trainers vonden dat er wellicht meer beweegoefeningen ingebouwd zouden kunnen worden in het programma. Bijvoorbeeld in Sessie 9. In deze sessie wordt het bordspel ‘De dappere dinosaurussen’ gespeeld en het einde van de groep wordt besproken.
- De trainers gaven voorbeelden van kaartjes van het De dappere dinosaurussen-spel waarvan ze de vraagstelling niet handig vonden. Bijvoorbeeld: ‘Hoe ben je er achter gekomen dat je ouders uit elkaar gingen?’. Dat impliceert dat het ze niet is verteld, maar dat ze ‘er achter moesten komen’.
- De trainers gaven aan in het gesprek dat ze het lezen van 1 of 2 hoofdstukken uit het boekje van Julia (Julia heeft twee huizen, door Nicoline Wisse Smit) te veel vonden. Ze geven aan dat het nuttiger is om stukken te kiezen.
- De posters met gevoelens werden door de trainers zeer positief ervaren.
- In de opleiding is aan bod gekomen welke vrijheden trainers hebben bij de uitvoering van het gestructureerde programma. De trainers wilden zich strak

aan het programma houden, maar vonden het toch erg prettig dat zij wisten welke vrijheden zij hadden in de uitvoering van het programma.

- Een overzicht met wanneer wat uitgedeeld moet worden aan ouders en kinderen zouden de trainers prettig vinden. De ontwikkelaars suggereerden het idee van een website waar dit alles beschikbaar is in een afgeschermd portaal. Dat vonden ze een zeer goed idee.
- In de opleiding tot trainer werd een aantal oefeningen en het gebruik van de handpoppen alvast een keer geoefend. Dat is volgens de trainers erg belangrijk en hebben zij dan ook als zeer nuttig ervaren.

3.5.2 *Lessons Learned*

- Afhankelijk van de planning moet het mogelijk zijn voor trainers om in ieder geval de **eerste twee sessies direct achter elkaar uit te voeren**. De handleiding kan in de toekomst hierop worden aangepast.
- Trainers hebben behoefte aan **meer gezinsfiguurtjes**. Het kan raadzaam zijn deze vanuit de interventie te leveren, dan wel trainers te informeren waar ze deze gemakkelijk aan kunnen schaffen.
- Beschrijving van een aantal **beweegoefeningen** kan een zinvolle aanvulling zijn in de handleiding. Hierbij wordt gedacht aan een aantal oefeningen beschreven in het algemene stuk van de handleiding, met duidelijke toelichting hoe trainers deze, afhankelijk van betreffende groep met deelnemers, in kunnen zetten.
- De **formulering van kaartjes** in het Dappere Dino-spel kunnen bij een nieuwe uitgave nog eens nagelopen worden.
- **Ouderbrieven en vragenlijsten** kunnen **digitaal beschikbaar** worden gemaakt op de website.
- In de opleiding is het van groot belang de trainers te laten **oefenen met poppenspel** en een aantal oefeningen uit het programma.
- Daarbij is het belangrijk trainers in de opleiding mee te geven wat de **bewegingsvrijheid van de trainers** is in het evidence-based werken met deze methodiek.

4 Dappere Dino's-groepen

De ambitie met betrekking tot de uitvoer van groepen was voor deze VIMP dat er eind 2013 door de nieuw opgeleide trainers van Stichting Jonge Helden twee Dappere Dino's-groepen uitgevoerd waren. Een eerste groep op school is inderdaad voor de zomervakantie van 2013 uitgevoerd. Hieraan namen 5 kinderen deel. Direct na afloop mailden de trainers dit enthousiaste bericht:

*“We hebben met succes het DD-traject op [naam school] te Almere afgesloten!
Wat een mooi, gretig, leuk, enthousiast betrokken groepje kinderen hadden we!
Dat was genieten!
De dappere dino-taart, foto's van de kinderen met Rex en de diploma's hielpen
mee aan een perfecte afsluiting....:)
Bedankt voor de scholing, ervaring en het delen daarvan!”*

In Paragraaf 3.5 is de reflectie van de trainers op deze eerste groep in de gemeente Almere terug te lezen in de resultaten van het interview met hen na afloop. Hieronder (Paragraaf 4.1 en 4.2) zijn enkele reacties uit de vragenlijsten betreffende de interventie weergegeven.

Een tweede beoogde groep in 2013 (in Hilversum) startte uiteindelijk niet. De trainers lichten toe:

“Er zijn teveel obstakels op de weg gekomen, ouders die afhaken en te ingewikkelde casussen dat wij afzien van het geven van een Dappere Dino programma op deze school. Wij vinden het jammer maar het besluit dat we niet starten met het Dappere Dino programma op deze school voelt goed. Wij hebben gisteren op school een gesprek gehad en zij zijn het helemaal eens met ons besluit niet te gaan starten met het programma, omdat er niet voldaan kan worden aan het minimum aantal deelnemers.”

TNO kreeg uiteindelijk teruggekoppeld dat de voornaamste belemmering om te starten was dat er op deze ene school niet voldoende deelnemers waren om een groepje mee te vormen. Dit had hier specifiek betrekking op het aantal kinderen op deze school dat paste bij het aanbod en waarvoor ook de ouders toestemming gaven tot deelname. Ouders zijn na een toelichting over waarom dit aanbod goed kan zijn voor hun kind over het algemeen erg enthousiast. Soms zijn er echter binnen een school niet genoeg passende deelnemers om een groep te starten, zoals ook in dit voorbeeld het geval was. Dat zegt niets over bereidheid in het algemeen van gescheiden ouders om hun kind deel te laten nemen aan het programma. Aanbieden van een groep binnen een samenwerkingsverband van scholen of bij voorbeeld een CJG kan in dit soort situaties een uitkomst bieden.

Op voorstel van de trainers is het voor deze groep gereserveerde budget teruggezet naar de poule van nieuw opgeleide trainers ten behoeve van een andere Dappere Dino's-groep:

“Daarom stellen wij voor dat de subsidie toegekend aan ons voor het geven van een Dappere Dino programma zo snel mogelijk naar andere trainers en een van hun scholen gaat.”

Zodoende is begin 2014 in Castricum een ander trainersduo een nieuwe Dappere Dino's-groep gestart met eveneens 5 deelnemende kinderen.

In beide Dappere Dino's-groepen (Almere en Castricum) hebben wij vragenlijsten mee laten lopen. Het betreft voor- en nametingen naar het functioneren van de kinderen en het interventieproces. Deze werden ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers. De trainers hielden bovendien een voorgestructureerd logboekje bij over hun ervaringen in de interventiesessies. De vragen die in de vragenlijsten van deze VIMP zijn ingevuld door ouders, leerkrachten en trainers betreffende het functioneren van de kinderen combineren we met de resultaten van een kleinschalige studie die tegelijkertijd in de regio Den Haag plaatsvond. Dat betekent dat we de vragenlijsten gezamenlijk analyseren en rapporteren. Betreffende rapportage is medio 2014 gereed (zie Paragraaf 6.4). Hieronder volgen wel al een aantal ervaringen van trainers en ouders uit de eerste Dappere Dino's-groep in Almere met betrekking tot het interventieproces.

4.1 Ervaringen van trainers

In Dappere Dino's speelt handpop Rex een belangrijke rol. In Sessie 1 maken de deelnemende kinderen niet alleen kennis met elkaar, maar ook met dit groepslid. Rex is een zachte handpop die de trainer gebruikt om gedachten en gevoelens onder woorden te brengen. Rex heeft ook gescheiden ouders en is dus naast een aantrekkelijk kameraadje een lotgenootje die zijn ervaringen deelt met de kinderen uit de groep. Rex is ook een belangrijk voorbeeld in het oefenen van vaardigheden in probleem oplossen met de kinderen middels poppenspel. Ervaringen van de trainers¹ in Sessie 1:

“Rex was een succes!! De kinderen wilden hem aaien, kusjes geven, handje geven, enfin... hem op zijn gemak stellen. Ook mooi om te zien hoe oogjes oplichten bij herkenning. Kinderen waren enthousiast en gaven aan heel graag volgende week weer bij elkaar te komen.”

¹ De beide opgeleide trainers hebben elkaar afgewisseld van sessie tot sessie in hun rol als trainer of co-trainer.

In Sessie 6 staan de trainers met de kinderen stil bij problemen die je wel kunt oplossen (Bijvoorbeeld als je verdrietig bent omdat je je papa mist terwijl je bij mama bent. Dan kun je namelijk wel nadenken over dingen waardoor je je beter voelt.) en problemen die je niet kunt oplossen (Je kunt bijvoorbeeld niet je vader en moeder weer bij elkaar brengen). De kinderen vonden het fijn om hier bij stil te staan:

“Opluchting bij niet-oplosbaar-probleem: meerdere kinderen hadden dat: de wens om vader en moeder bij elkaar te krijgen.”

De trainers gaven in het logboekje aan wat meer ruimte voor lichamelijke beweging in de sessies te willen hebben: “Kinderen vonden het lang duren en veel stil zitten”. Verder hadden de trainers de sessies wat ‘opgerekt’ tot een uur om zodoende wat meer tijd te hebben voor start-en-sluit-tijd (drinken/afschied): “Sec het programma in de tijd ging wel, maar start en afronding is wat extra tijd voor nodig”. Beide trainers gaven aan dat zij achteraf gezien genoeg aan de Dappere Dino’s-opleiding hadden. Op de vraag wat ze wellicht gemist hadden, noemden ze mogelijk beeldmateriaal van sessies/werkvormen. Ze hadden het meest aan “in-oefenen” of “ervaren/doorleven” van werkvormen en het oefenen met de handpop gehad. Tot slot:

Zou u Dappere Dino’s aanraden aan collega’s?

“Zeker!”

“Ja”

4.2 Ervaringen van ouders

Ouders kregen na afloop de vraag op welke manier zij de gevoelens en het gedrag van hun kind veranderd vonden sinds het begin van Dappere Dino’s. Een vader schreef daarop over zijn dochter die deelnam: “Halverwege de Dappere Dino’s heeft [naam kind] besloten voorlopig bij haar moeder te gaan wonen.” Moeder schrijft: “Ze geeft meer aan wat belangrijk is voor haar.” Deze beide ouders geven aan het meest gewaardeerd te hebben dat hun dochter handvatten aangereikt kreeg:

“Dat er een plek is waar [naam kind] haar gevoelens kan uiten en daar ook handvatten voor krijgt aangereikt” (vader), en “De handvatten voor [naam kind] en de terugkoppeling van [naam trainer]” (moeder)

Andere reacties over veranderingen in gevoelens en gedrag; en over hetgeen het meest gewaardeerd werd:

“Luistert beter en begrijpt zaken omtrent de scheiding.”

“Op een positieve manier. Hij is opener en komt beter voor zichzelf op.” (vader)/
[naam kind] is meer open geworden. Praat uit zichzelf over dingen die hem
bezighouden.” (moeder)

Wat heeft u het meest gewaardeerd: “Dat hij meer zelfvertrouwen heeft
gekregen en dat hij geleerd heeft van de andere kinderen dat ie niet de enige is
met deze gevoelens.” (vader)/

“Inzicht in wat een scheiding met een kind doet.
Situatie van andere moeder te horen gekregen.” (moeder)

“Hij is rustiger. Hij weet dat de scheiding niet zijn schuld is.”

Meest gewaardeerd: “De bevestiging dat het goed gaat met mijn zoon. Dat hij er
onder begeleiding over heeft leren praten.”

We vroegen ouders ook wat zij gemist hadden in Dappere Dino's. Een aantal ouders vulden in “geen idee”, “n.v.t.”, “niets” of lieten het open. Suggesties die we wel terug hoorden: “Een rapportje over [naam kind]”, “Een 1 op 1 gesprek met de begeleider (zonder ex erbij dus)”, en “Misschien nog een afspraak met de ouders om ons bij te brengen hoe we het beste met onze kinderen over de scheiding moeten/kunnen praten.”

5 Informatiemateriaal en website

Foldermateriaal, posters of andere informatiematerialen zouden in het project geactualiseerd worden als dat nodig bleek. We kregen echter van gebruikers terug dat de materialen overwegend helder en gestructureerd waren. Indien we in de toekomst de handleiding aanpassen, kunnen daarin een aantal dingen meegenomen worden:

- De mogelijkheid om de eerste twee sessie achter elkaar uit te voeren;
- Suggesties voor beweeg oefeningen tussendoor.

We onderzoeken daarnaast de mogelijkheid om trainers standaard terugkoppeling per sessie aan te bieden die ze door kunnen zetten naar de ouders en naar school. Het gaat dan om een kort verslagje voor de ouders over wat de betreffende sessie centraal stond. Een trainer in de Haagse pilot heeft daar ervaring mee opgedaan en dat werd zeer gewaardeerd.

De factsheet over het programma is geactualiseerd met de nieuwste informatie over de opleiding nieuwe stijl (zie ook Hoofdstuk 6). Indien resultaten van de Haagse pilot beschikbaar zijn kan deze factsheet nog weer eens geactualiseerd worden.

Naar aanleiding van de resultaten uit de focusgroepen is www.dapperedino.nl up-to-date gemaakt en de website www.stoereschildpadden.nl vormgegeven. In de nieuwe opzet is informatie te vinden voor zowel trainers als ouders. Ook alle relevante informatie met betrekking tot de opleiding is te vinden voor bijvoorbeeld GGD of gemeente. Momenteel wordt er gewerkt aan een beschermd deel op de website waar alle trainers nieuwe informatie en materialen zoals ouderbrieven en vragenlijsten digitaal beschikbaar hebben.

6 Flankerende activiteiten

Naast deze VIMP zetten wij ons vanuit TNO ook op andere manieren in voor verspreiding, implementatie, doorontwikkeling en evaluatie van Dappere Dino's en verdere ondersteuning van kinderen van gescheiden ouders. Hieronder volgt informatie over een aantal initiatieven op dit vlak:

6.1 Trainers van het eerste uur

In de eerste haalbaarheidsstudie zijn een vijftal trainers geschoold voor het geven van Dappere Dino's groepen. TNO monitort de Dappere Dino's-gerelateerde activiteiten van deze trainers van het eerste uur.

6.2 Opleiding nieuwe Dappere Dino's-Trainers in regio Dordrecht

De GGD Zuid Holland Zuid heeft in 2013 een in-company opleiding tot Dappere Dino's trainer ingekocht bij opleider PI Research. Aan betreffende training namen 11 beroepskrachten deel, van Careyn Jeugd en Gezin, Vivenz, Rivas JGZ, CJG Hendrik Ido Ambacht en Flexus Jeugdplein. Op één na alle deelnemers (i.v.m. zwangerschapsverlof) is met een Dappere Dino's groep gestart of begint daarmee begin 2014. Zij houden korte vragenlijsten bij ten behoeve van voortdurende kwaliteitsbewaking van Dappere Dino's.

TNO en PI Research zijn overeengekomen dat de opleiding, bijscholing en kwaliteitsbewaking van Dappere Dino's vanaf 2014 bij TNO zal worden onder gebracht. Dit betekent dat de GGD Zuid Holland Zuid na afronding van de opleiding en het uitdelen van de certificaten op het laatste opleidingsdagdeel verder samen zal gaan werken met TNO waar het gaat om bijscholing in de toekomst om de trainerscertificaten te kunnen verlengen.

6.3 Opleiding nieuwe stijl

TNO heeft inmiddels een opleiding in nieuwe stijl vormgegeven. In de opleiding nieuwe stijl is een aantal bevindingen uit de huidige VIMP verwerkt. Zo wordt ten aanzien van de doelgroep het belang van het werken met poppenspel te benoemd, krijgen de facultatieve ouderavond en ouderbetrokkenheid nadrukkelijk aandacht en is veel ruimte gereserveerd voor het oefenen met poppenspel en een aantal oefeningen uit het programma. Ook wordt trainers in de opleiding meegegeven wat de bewegingsvrijheid van de trainers is in het evidence-based werken met deze methodiek.

De nieuwe opleiding tot Dappere Dino's trainer bestaat uit 1,5 dag. De eerste dag vormt de basisopleiding waarmee de trainer een startkwalificatie krijgt. Deze dag bestaat uit 8 blokken. In deze blokken worden de theoretische basisprincipes achter het programma en het gebruik van poppenspel besproken, is er aandacht voor de specifieke leeftijdsgroep 6-8 jaar, wordt er uitgebreid geoefend met de uitvoering van het programma en met poppenspel, is er aandacht voor praktische zaken, en is er een blok met betrekking tot ouderbetrokkenheid. Met de startkwalificatie kan een trainer een eerste Dappere Dino's groep beginnen.

Tijdens de uitvoering van de eerste Dappere Dino's-groep heeft elke trainer recht op telefonische intervisie. Tijdens de intervisie is er aandacht voor het leertraject en de leerdoelen van de trainer. Waar loopt de trainer tegenaan, hoe gaat de trainer om met lastige situaties?

Tijdens de terugkomochtend zal van iedere deelnemer een korte DVD-opname besproken worden met de mede-cursisten. Indien deze beoordeling positief wordt beoordeeld, ontvangt men per post een trainerscertificaat. De terugkomochtend is verder bedoeld voor het uitwisselen van ervaringen.

Deze Dappere Dino's opleiding tot trainer is ontwikkeld voor ervaren professionals met aangetoond ten minste HBO-niveau. Zij hebben een achtergrond in de pedagogiek, psychologie, maatschappelijk werk of vergelijkbare achtergrond. Ze hebben kennis van de ontwikkeling van kinderen. Aantoonbare ervaring met het begeleiden van groepsinterventies (bv. KIES- of SOVA-groepen) voor kinderen is noodzakelijk (leeftijd 4-16). Ervaring met poppenspel en/of scheidingsproblematiek is een voordeel. Vaak betreft het maatschappelijk werkers, (kinder)psychologen, (ortho)pedagogen, preventied medewerkers, SOVA-trainers, IB'ers, creatief therapeuten etc.

De kosten voor de opleiding zijn 698 Euro.

Op de website www.dapperedino.nl en via de TNO website kunnen aspirant trainers informatie vinden en zich inschrijven. Ook is een flyer met informatie over de opleiding opgesteld. Op 17 april 2014 start de eerstvolgende opleiding.

6.4 Vragenlijstonderzoek en Haagse pilotstudie

In 2013 werd in de regio Den Haag ook een pilotonderzoek naar de in deze VIMP toegepaste versie 2.0 van Dappere Dino's uitgevoerd (gefinancierd door Stichting Kinderpostzegels). In het betreffende onderzoek zijn vijf Dappere Dino's-groepen gegeven (elk 2-6 deelnemers). In die pilot werden dezelfde vragenlijsten afgenomen als in de VIMP groepen. Resultaten komen medio 2014 beschikbaar.

6.5 Stoere Schildpadden voor 4-6 jarigen

TNO ontving in 2012 subsidie van ZonMw (Preventieprogramma) om ook voor de leeftijdsgroep van vier tot zes jaar een preventief groepsprogramma op te zetten. Ook hiervoor vormde het Amerikaanse CODIP de basis. In 2013 is ook bij deze leeftijdsgroep een pilotstudie uitgevoerd. Zodoende krijgen we ook zicht op de mogelijkheid om voor deze jongere leeftijdsgroep succesvol te interveniëren. Resultaten van deze Stoere Schildpadden pilotstudie zijn ook medio 2014 gereed.

Door de Stoere Schildpadden pilot konden we scholen in de regio Den Haag groepsaanbod aanbieden voor de hele onderbouw (groep 1 t/m 4; 4-8 jaar). Drie van de vier groepen voor kleuters vonden dientengevolge op dezelfde basisscholen plaats als die waar de Haagse Dappere Dino's pilotstudie werd uitgevoerd. In veel gevallen namen broertjes en zusjes parallel deel aan een van beide groepsprogramma's. Contact met de trainer leert ons dat dit door zowel schoolbestuur, ouders, als de trainer zelf zeer gewaardeerd werd.

De lessons learned uit de onderhavige VIMP konden we direct inzetten bij het optimaal vormgeven van het Stoere Schildpadden interventieprogramma.

6.6 Aanbodanalyse

Begin 2013 rapporteerden partners binnen de Academische Werkplaats Jeugd noordelijk Zuid-Holland (AWP-j) de resultaten van een analyse van het aanbod rond relatieondersteuning en preventie van scheidingsgerelateerde problematiek bij kinderen van gescheiden ouders. De aanbodanalyse had betrekking op de regio noordelijk Zuid-Holland (omgeving van Leiden, Zoeterwoude, Teylingen en Alphen a/d Rijn). Met hulp van de projectpartners is een digitale vragenlijst uitgezet onder verschillende betrokken instanties, zoals Maatschappelijk Werk, Bureau Jeugdzorg, GGZ (-preventie), en JGZ, maar ook bij bijvoorbeeld de vrouwenopvang, mediators, huisartsen en het onderwijs. De uitkomsten van deze vragenlijst werden getoetst in een expertmeeting en uiteindelijk beschreven in een rapport (Cloostermans e.a., 2013).

6.6.1 Resultaten

- Huidig aanbod

Voor zowel kinderen van verschillende leeftijden als volwassenen (ook specifieke doelgroepen) bleek er de mogelijkheid te bestaan om kortdurend begeleidings-, gezins- of relatiegesprekken te voeren. Deze gesprekken worden uitgevoerd door verschillende instanties voor verschillende doelgroepen (zoals MW, JGZ, GGZ, MEE, 1e lijns psycholoog).

Op lokaal niveau worden een aantal keer per jaar preventieve KIES-groepen voor kinderen van 8-12 jaar aangeboden. Voor ouders worden in een aantal gemeenten laagdrempelige mediationgesprekken aangeboden.

Regelmatig wordt doorverwezen naar aanbod dat niet specifiek is opgezet voor scheidingsgerelateerde problematiek, zoals aanbod bij huiselijk geweld of opvoedingsondersteuning (Triple P, De Boomhut).

- Lacunes en behoeften

Uit de inventarisatie bleek dat informatieverstrekking aan ouders beperkt is. Ook is er slechts beperkt aanbod voor kinderen tot 8 jaar en laagdrempelig aanbod voor jeugd ouder dan 12 jaar. Er bleken onvoldoende mogelijkheden voor ondersteuning bij vechtscheiding. Professionals bleken behoefte te hebben aan kennisbevordering met betrekking tot relatie en scheiding. Tot slot was er vraag naar duidelijke communicatie over beschikbaar aanbod tussen beroepskrachten in de regio onderling.

“Ik hoop dat er een goed preventieaanbod komt en dat iedereen zich bewust wordt, zeker ouders, wat voor effect scheiden en relatieproblemen hebben op de ontwikkeling van een kind. En uiteraard hoe je kinderen daarin kan helpen en ondersteunen.”

- **Conclusie**

De conclusie was dat het aanbod rondom relatieondersteuning en (echt)scheiding in de regio noordelijk Zuid-Holland tekortschiet. Tekorten betreffen onder meer beschikbaarheid en toegankelijkheid van aanbod en afstemming tussen zorgverleners.

6.7 Adolescenten

In de aanbodanalyse in het kader van AWP-j (zie bovenstaand) werd onderschreven dat ondersteuningsaanbod voor jonge kinderen tot en met acht jaar nog beperkt is. Dappere Dino's en Stoere Schildpadden sluiten mooi aan bij de behoefte op dit vlak. Ook voor jongeren vanaf 12 jaar blijkt ondersteuningsaanbod zeer beperkt. Een eerste behoeftepeiling door Van der Valk e.a. (2013) wijst uit dat een kwart van de jongeren wel duidelijk behoefte heeft aan professionele begeleiding. Er bestaat van CODIP ook een module voor kinderen vanaf 12 jaar. Deze zou doorontwikkeld kunnen worden voor de Nederlandse praktijk. Het is echter de vraag of dit aan de vraag voldoet. Deelname aan groepsprogramma's lijkt voor jongeren namelijk vaak net een brug te ver. Mogelijk is digitaal en/of individueel aanbod passender. TNO heeft een voorstudie gedaan naar de mogelijkheid om CODIP in digitale vorm beschikbaar te maken voor jongeren (Cloostermans e.a., 2014). Daarnaast heeft TNO plannen betreffende het ontwikkelen van handvatten voor professionals voor individuele begeleiding van jongeren in scheidingssituaties (Projectidee ZonMw Effectief werken in de jeugdsector).

6.8 Registratie Dappere Dino's en Stoere Schildpadden

Dappere Dino's is erkend als theoretisch goed onderbouwd door de Databank Effectieve Jeugdinterventies van het NJI. De databankbeschrijving voor Stoere Schildpadden is in voorbereiding.

Dappere Dino's™ en Stoere Schildpadden™ zijn beiden als merknamen geregistreerd in het Trademark Register van de Benelux.

6.9 Verspreiding resultaten

TNO hecht er belang aan om de opbrengsten van het onderzoek naar Dappere Dino's en flankerende activiteiten via verschillende kanalen naar buiten te brengen.

In 2012 en 2013 leidde dit tot de volgende producten:

- Cloostermans, A., Klein Velderman, M., Pannebakker, F. (2012). Interventie Dappere Dino's steunt kinderen na scheiding. *Jeugdkennis*, 6, <http://www.jeugdkennis.nl/jgk/Rubrieken-Jeugdkennis/Bijdragen-kennispartners/Interventie-Dappere-Dinos-steunt-kinderen-na-een-scheiding>, gepubliceerd op 1 mei 2012.
- Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. (2012, augustus). *Wat doet uw gemeente rondom scheiding? Onderzoek naar ondersteunend en hulpverleningsaanbod*. Paper gepresenteerd als themabijeenkomst bij de gemeente, Teylingen, Nederland.
- Klein Velderman, M., Pannebakker, F.D., De Wolff, M.S., & Cloostermans, A.P.G. (2012, september). *Preventieve ondersteuning van kinderen van gescheiden ouders*. Paper gepresenteerd als workshop op het 6^e Jorikcongres, Leiden, Nederland.
- Klein Velderman, M. (2012, november). *Dappere Dino's: Preventief groepsprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders*. Paper gepresenteerd op het congres Kinderen uit scheidingsgezinnen: Hulpverlening en begeleiding in de zorg en op school, Driebergen, Nederland.
- Cloostermans, A., Pannebakker, F., Klein Velderman, M. (2012, december). *Onderzoeksproject aanbod relatieondersteuning en preventie van scheidingsgerelateerde problematiek bij kinderen in de regio noordelijk Zuid-Holland*. Poster gepresenteerd op het Jaarcongres JGZ 2012: Kansen door verandering; de JGZ en de ontwikkelingen in de zorg voor jeugd, Ede, Nederland.
- Van Laar, E. (2012). Dappere Dino's: Preventieve ondersteuning voor kinderen in (echt)scheidingsituaties. *TNO TIME, najaar 2012*.
- Pannebakker, F.D. & Klein Velderman, M. (2013). Dappere Dino's helpt kinderen van gescheiden ouders. *Beter Begeleiden Digitaal*, december 2013.
- Van der Valk, I., Klein Velderman, M., De Graaf, I., & Anthonijsz, I. (2013, maart). *Resultaten KIES onderzoek en verder: SOS! (Samenwerkingsverband Ondersteuning Scheidingskinderen)*. Workshop gepresenteerd op het Congres Jeugd in Onderzoek 2013, Nieuwegein, Nederland.
- Cloostermans, A., Pannebakker, F., Klein Velderman, M. (2013, maart). *Onderzoeksproject aanbod relatieondersteuning en preventie van scheidingsgerelateerde problematiek bij kinderen in de regio noordelijk Zuid-Holland*. Poster gepresenteerd op het Congres Jeugd in Onderzoek 2013, Nieuwegein, Nederland.
- Cloostermans, A., Pannebakker, F., & Klein Velderman, M. (2013, April). *Support and help for children of divorce in the Netherlands*. Poster presented at the SRCD biennial meeting 2013, Seattle, Washington.
- Klein Velderman, M., Cloostermans, A., Pannebakker, F., De Wolff, M., & Reijneveld, S. (2013, September). *Child adjustment in divorced families: Can we successfully intervene with Dutch 6- to 8-year-olds?* Paper presented at the 16th European Conference on Developmental Psychology (ECDP), Lausanne, Switzerland.
- Cloostermans, A., Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. (2013). *Aanbod relatieondersteuning en preventie van scheidingsgerelateerde problematiek bij kinderen in noordelijk Zuid-Holland*. Leiden: TNO Child Health.
- TNO Jeugd (2013). Effectieve methodiek: Dappere de scheiding door. *Jeugd en Co*, 7, 28-29.

- Van Bijsterveldt, M. (2013). Dappere Dino's en KIES steunen kinderen na scheiding. *Jeugdkennis*, 9 april 2013. <http://www.jeugdkennis.nl/jgk/Rubrieken-Jeugdkennis/Bijdragen-kennispartners/Dappere-Dinos-en-KIES-steunen-kinderen-na-een-scheiding>
- ZonMw (2013). *Parelproject: Het kind centraal bij scheiding*. ZonMw: Parelbericht. Geraadpleegd op 12 maart 2013 op <http://www.zonmw.nl/nl/over-zonmw/parels/ondersteuning-bij-echtscheiding/>.
- ZonMw (2013). Met KIES en Dino beter in je vel: Ondersteuningsprogramma's voor kinderen van gescheiden ouders. *Mediator Special*, 24 (september 2013), 19.
- Pedro-Carroll, J., & Klein Velderman, M. (in prep). Extending the global reach of a play-based intervention to support children dealing with separation and divorce. In L. Reddy, T.M. Files-Hall, & C.E. Schaefer (Eds.), *Empirically-based play interventions for children* [2nd Edition]. Washington, DC: APA Press.

De uitkomsten van deze VIMP worden samengevat in een blauwdruk voor de implementatie van Dapper Dino's. Deze vormt mede de basis van een presentatie tijdens het Congres Jeugd in Onderzoek 'Wat werkt voor de jeugd?' in maart 2014, in een workshop getiteld: "Samenwerking tussen beleid, praktijk en onderzoek: een goede basis voor borging?"

De haalbaarheidsstudie naar Dappere Dino's werd in 2013 namens de commissie Zorg voor Jeugd met een Parel-onderscheiding beloond. Dit was mede ingegeven door de samenwerking die gezocht is, vertegenwoordigd in het Samenwerkingsverband Ondersteuning Scheidingskinderen (SOS), waaraan ook Universiteit Utrecht, Trimbos-Instituut en Nederlands Jeugdinstituut deelnemen. De resultaten van deze VIMP worden ook gedeeld met de SOS leden.

7 Tot slot

Doel van deze VIMP was enerzijds nieuwe partijen te interesseren om met de interventie Dappere Dino's verder te gaan (zie laatste ambitie in de Inleiding), en anderzijds inzicht te verkrijgen in randvoorwaarden voor verdere verspreiding en implementatie van de interventie. Het is inderdaad haalbaar gebleken om nieuwe partijen te interesseren voor het werken met Dappere Dino's. Dit betreft:

- Betrokken gemeenten ($n = 2$), Zoeterwoude en Gorinchem: zij staan beiden positief tegenover het gebruik van deze interventie in hun gemeente.
- De nieuw opgeleide trainers ($n = 7$); vijf van hen deden direct ook al eerste ervaringen op met het geven van Dappere Dino's-groepen in drie verschillende gemeenten (Almere, Castricum en Den Haag).
- De school in Almere waar de eerste groep werd verzorgd door een Jonge Helden coach: Zij hebben de intentie om deze interventie vaker in te zetten (mogelijk om het jaar).

Flankerend:

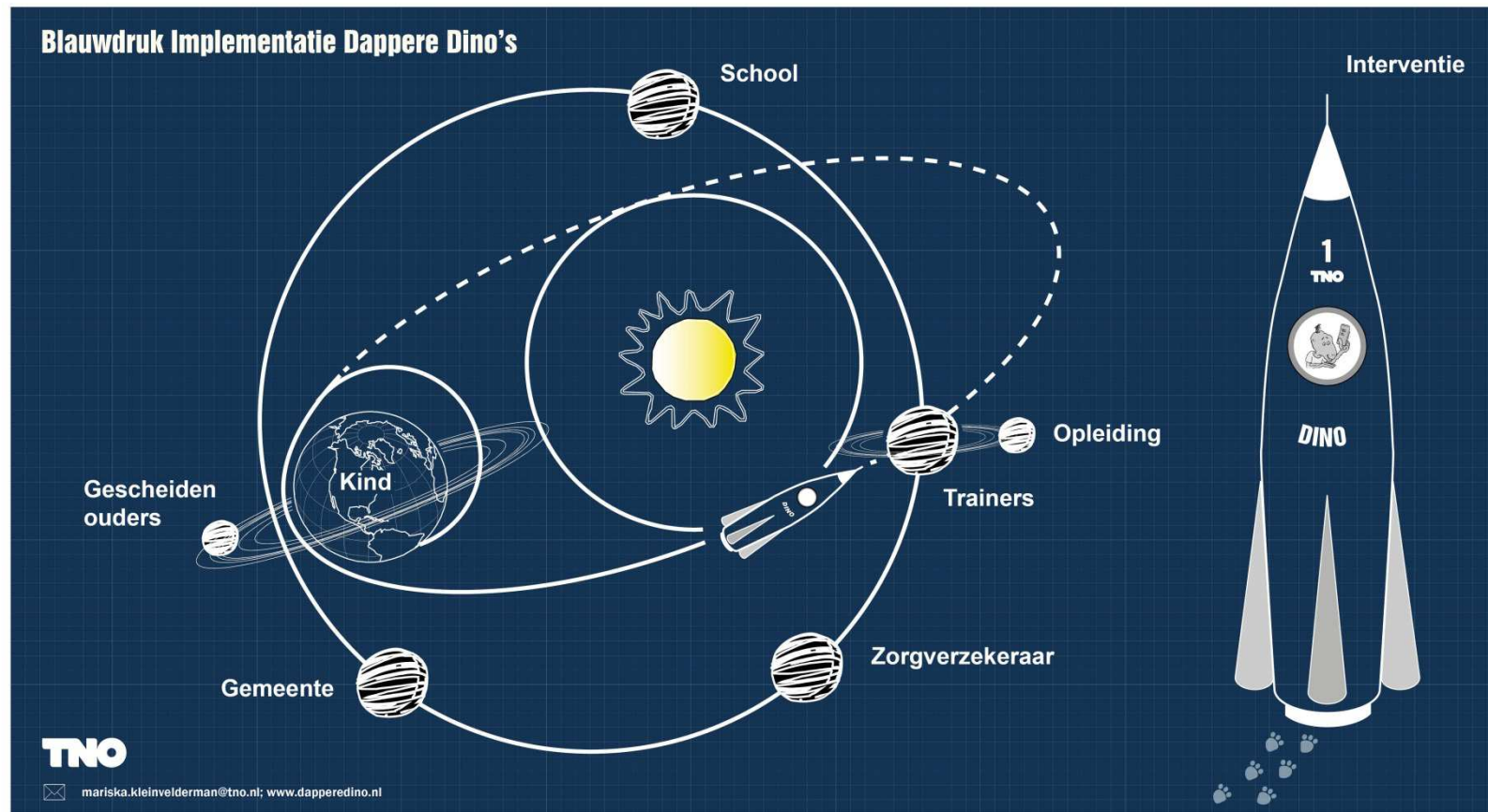
- De gemeente Leidschendam-Voorburg heeft bij de trainer die opgeleid werd van Stichting Jeugdformaat voor kinderen van 6-8 jaar in betreffende gemeente Dappere Dino's ingekocht als ondersteuningsaanbod. Dit aanbod wordt aangeboden door Stichting Jeugdformaat en start begin 2014.
- Gedurende de afgelopen anderhalf jaar werd verschillende keren direct door ouders contact gezocht met TNO over de mogelijkheid om een zoon of dochter deel te laten nemen aan een Dappere Dino's groep. Door zicht op de verschillende initiatieven in het land, was het een aantal keer mogelijk om hierin succesvol te 'bemiddelen', naar grote tevredenheid van betrokken ouders.
- GGD Zuid Holland Zuid kocht zelf een in company-opleiding in voor training van 11 Dappere Dino's trainers.

In deze VIMP is het bovendien ook goed gelukt om inzicht te krijgen in randvoorwaarden voor verdere verspreiding en implementatie van de interventie. De belangrijkste toekomstrichtingen/lessons learned zijn samengevat in de blauwdruk (zie Bijlage). TNO zal met haar partners voortgaan op de ingeslagen weg om verdere verspreiding te ondersteunen en beschikbaarheid van de interventie voor kinderen in Nederland verder te vergroten.

8 Literatuur

- Amato, P. R. & Keith, B. (1991). Parental Divorce and Adult Well-Being - A Meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 43-58.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2011). Echtscheiding; leeftijdsverschil, kinderen, geboorteland, huwelijksduur. Gedownload op 30-03-2011, van: [http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=60060ned&D1=0-104,146&D2=0,4,\(1-2\)-I&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=60060ned&D1=0-104,146&D2=0,4,(1-2)-I&VW=T)
- Cloostermans, A., Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. (2013). *Aanbod relatieondersteuning en preventie van scheidingsgerelateerde problematiek bij kinderen in noordelijk Zuid-Holland*. Leiden: TNO Child Health.
- Cloostermans, A., Pannebakker, F. & Klein Velderman, M. (2014). *CODIP-APP. Voorstudie voor de ontwikkeling van een app op basis van een evidence-based groepsprogramma voor tieners van gescheiden ouders*. Leiden: TNO Child Health.
- Herbert, M. (2002). *Typical and Atypical Development: From Conception to Adolescence*. Oxford: Blackwell.
- Hodges, W. (1991). *Interventions for Children of Divorce: Custody, Access, and Psychotherapy*. (2nd ed.) New York: John Wiley & Sons.
- Fleuren, M.A.H., Paulussen, T.G.W.M., Van Dommelen, P., & Van Buuren, S. (2012). *Meetinstrument voor Determinanten van Innovaties (MIDI)*. Leiden: TNO.
- La Greca, A. M. (1991). *Stress and coping in child health*. New York: Guilford Press.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen. Overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.
- Van der Valk, I., Muijselaar, M., Van Doorn, M., Van den Broek, A., Wijsbroek, S., Meeus, W., & Deković, M. (2013). Veel jongeren ervaren scheidingsleed. Een derde van jongeren wil meer praten over scheiding. *Jeugdkennis*, 31 oktober 2013. <http://www.jeugdkennis.nl/jgk/Artikelen-Jeugdkennis/Veel-jongeren-ervaren-scheidingsleed>.
- Wisse Smit, N. (2008). *Julia heeft twee huizen, verhalen voor kinderen van gescheiden ouders*. Uitgeverij AWP.

A Blauwdruk

Opleiding

- Inzicht in voorkennis deelnemers t.b.v. op maat-opleidingen.
- Oog voor heterogeniteit in opleidingsgroepen t.b.v. succesvolle implementatie allen.
- Aandacht voor centrale rol van poppenspel en voldoende oefenen daarmee.
- Aandacht besteden aan facultatieve ouderavond.

Interventie

- Handleiding uitbreiden met voorbeelden van bewegeoefeningen.
- Nalopen formulering op de kaartjes van het Dappere Dino-spel bij een nieuwe druk.
- Informatie verstrekken over levering van meer gezinsfiguurtjes.
- Het 'ik kan een heleboel-boekje' verbreden t.b.v. betere aansluiting bij heterogene groep kinderen.

Trainers

- Belangrijk bewegingsvrijheid van trainers te benoemen binnen evidence-based werken.
- Mogelijkheid om de eerste twee sessies direct achter elkaar uit te voeren.
- Ouderbrieven en vragenlijsten digitaal beschikbaar stellen.

Ouders

- Uitbreiden informatie en tips, bv. door wekelijkse e-mails te standaardiseren.
- Mogelijk standaard eindrapportage voor ouders.
- Facultatieve ouderavond is waardevol.
- Mogelijk bereid om te betalen voor deelname kinderen.

Zorgverzekeraar

- Vergoeding is nog niet haalbaar gebleken.
- Financiering anders organiseren dan via zorgverzekeraars.

School

- Op schoolniveau informeren over het aanbod via o.a. intern begeleiders en schoolmaatschappelijk werk.
- Uitvoeren op scholen lijkt goede weg.
- Maak preventief aanbod bekend bij samenwerkingsverbanden van scholen.

Gemeente

- Rekening houden met het regionale karakter.
- Helder communiceren wat de maatschappelijke impact is.
- Onderbouwde informatie beschikbaar stellen t.b.v. verspreiding.
- Rekening houden met de planningen voor het aanvragen van subsidies.
- Aansluiting GGD's en grote instellingen voor bv. maatschappelijk werk.